TIL VA NUTQ BIRLIKLARINING KOGNITIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Ravshanova Ra'no Xandamovna
Navoiy davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d(PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada til va nutq birliklarining kognitiv-pragmatik xususiyatlari, ularning inson tafakkuri, bilish faoliyati hamda kommunikativ jarayon bilan o'zaro aloqasi tahlil qilingan. Til birliklarining konseptual mazmuni, nutq jarayonida kontekst va kommunikativ maqsad asosida yangi ma'no kasb etishi, so'zlovchi niyati va tinglovchi idrokining mazmun shakllanishidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, leksik, grammatik, sintaktik va matn birliklarining kognitiv hamda pragmatik imkoniyatlari o'zbek tili misollari asosida izohlangan. Deiksis, presuppozitsiya, implikatura va nutq aktlari kabi hodisalarning nutq mazmunini anglashdagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijasida til ma'nosi va nutqiy mazmunning o'zaro bog'liqligi, ularni to'liq anglashda lisoniy va nolisoniy omillarni birgalikda hisobga olish zarurligi asoslangan.*

Kalit so'zlar: *kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, til birliklari, nutq birliklari, konsept, kontekst, deiksis, presuppozitsiya, implikatura, nutq akti, kommunikativ maqsad, tafakkur.*

Аннотация. *В статье рассматриваются когнитивно-прагматические особенности языковых и речевых единиц, проявляющиеся во взаимосвязи языковой формы, концептуального содержания и коммуникативной ситуации. Анализируются роль контекста, фоновых знаний, интенции говорящего, дейксиса, пресуппозиции, импликатуры и речевых актов в формировании смысла высказывания. Особое внимание уделяется тому, что значение языковой единицы в системе языка и смысл, возникающий в реальном общении, не всегда совпадают. Обосновывается необходимость комплексного изучения лексических, грамматических, синтаксических и текстовых единиц с учётом когнитивных механизмов и прагматических факторов. Приводятся примеры из узбекского языка, демонстрирующие зависимость интерпретации высказывания от контекста, социального взаимодействия и коммуникативной цели.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, прагмалингвистика, языковая единица, речевая единица, концепт, контекст, дейксис, пресуппозиция, импликатура, речевой акт, коммуникативная интенция.*

Abstract. *The article explores the cognitive-pragmatic features of language and speech units as manifested in the interaction of linguistic form, conceptual content, and communicative context. It examines the role of context, background knowledge, speaker intention, deixis, presupposition, implicature, and speech acts in constructing utterance meaning. Particular attention is paid to the distinction between the conventional*

meaning of a linguistic unit and the meaning it acquires in actual communication. The article argues for an integrated analysis of lexical, grammatical, syntactic, and textual units that takes cognitive mechanisms and pragmatic factors into account. Examples from Uzbek illustrate how utterance interpretation depends on context, social interaction, and communicative purpose.

Keywords: *cognitive linguistics, pragmatics, language unit, speech unit, concept, context, deixis, presupposition, implicature, speech act, communicative intention.*

Kirish. Til inson tafakkuri, tajribasi va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi murakkab belgilar tizimidir. Inson borliqni idrok etish, bilimlarni tartibga solish, voqea-hodisalarni baholash va o‘z fikrini boshqalarga yetkazishda til birliklaridan foydalanadi. Shu bilan birga, til birliklarining vazifasi faqat predmet yoki hodisani nomlash bilan cheklanmaydi. Ular so‘zlovchining munosabati, bahosi, maqsadi, hissiy holati va suhbatdoshga ta’sir ko‘rsatish niyatini ham ifodalashi mumkin. Shuning uchun til hodisalarini faqat grammatik yoki lug‘aviy sathda o‘rganish ularning real muloqotdagi imkoniyatlarini to‘liq ochib bera olmaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda til va nutq hodisalarini insonning bilish faoliyati hamda kommunikativ ehtiyojlari bilan bog‘liq holda o‘rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kognitiv tilshunoslik til birliklari ortida turgan bilim, konseptual tuzilma, kategoriyalash va mental jarayonlarni tadqiq etsa, pragmalingvistika til vositalarining muayyan vaziyatda qanday maqsadda va qanday ta’sir bilan qo‘llanishini o‘rganadi. Mazkur yo‘nalishlarning o‘zaro uyg‘unligi til va nutq birliklarini shakl, mazmun, tafakkur hamda kommunikativ vazifa birligida tahlil qilish imkonini beradi [1; 2].

Mavzuning dolzarbligi til birliklarining lug‘aviy yoki grammatik ma’nosi bilan nutqdagi aktual mazmuni o‘rtasidagi munosabatni aniqlash zarurati bilan belgilanadi. Masalan, “Derazani ochib yubora olasizmi?” jumlasi shaklan imkoniyatni so‘rovchi savol bo‘lsa-da, muayyan vaziyatda iltimos nutq akti sifatida anglanadi. Demak, mazmunni to‘g‘ri talqin qilishda gapning sintaktik shakli bilan birga kommunikativ vaziyat, ijtimoiy munosabat va so‘zlovchi niyati ham muhim hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi til va nutq birliklarining kognitiv-pragmatik xususiyatlarini nazariy jihatdan yoritish, ularning turli sathlarda namoyon bo‘lish mexanizmlarini aniqlash hamda o‘zbek tili materiallari asosida tahliliy misollar bilan izohlashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida so‘z, so‘z birikmasi, gap va matn birliklari olindi. Tadqiqot predmeti esa mazkur birliklarning konseptual, kontekstual va kommunikativ xususiyatlaridir.

Til va nutq birliklarining kognitiv asoslari. Kognitiv yondashuv tilni insonning bilish faoliyati bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin qiladi. Inson atrof-muhitdagi predmet va hodisalarni shunchaki nomlamaydi, balki ularni o‘z tajribasi, ehtiyoji va dunyoqarashi asosida anglaydi, guruhlaydi hamda muayyan tushunchalar tizimiga joylashtiradi. Til birliklari ana shu bilimlar va konseptual tuzilmalarni ifodalash vositasi

bo‘lib xizmat qiladi. Shu ma’noda so‘z ma’nosi faqat lug‘atda berilgan izohdan iborat emas; u inson xotirasidagi bilimlar, tasavvurlar va assotsiatsiyalar bilan ham bog‘liq.

Kognitiv tilshunoslikda “konsept” tushunchasi muhim o‘rin tutadi. Konsept inson ongida shakllangan, muayyan predmet, hodisa yoki jarayon haqidagi bilim va tasavvurlar majmuasidir. Masalan, “Vatan” konsepti faqat geografik hududni emas, balki ona yurt, tarix, til, xalq, xotira, qadriyat va daxldorlik kabi mazmunlarni ham faollashtiradi. Ushbu konseptning nutqda qanday ifodalanishi esa matn mavzusi, so‘zlovchining maqsadi va tinglovchining bilim doirasiga bog‘liq bo‘ladi.

G. Lakoff va M. Johnson konseptual metafora nazariyasida inson mavhum tushunchalarni ko‘pincha aniq, jismoniy tajribaga asoslangan obrazlar orqali anglashini ko‘rsatadi [3]. O‘zbek tilidagi “vaqtni tejash”, “fikrni ilgari surish”, “mas’uliyatni zimmasiga olish” kabi birikmalar bunga misol bo‘la oladi. Bu birikmalarda mavhum tushunchalar jismoniy harakat yoki predmet bilan bog‘liq tajriba asosida ifodalanadi. Demak, til birliklari insonning borliqni qanday konseptuallashtirishini aks ettiradi.

R. Langacker kognitiv grammatika doirasida grammatik shakllarni ma’nodan ajralgan mexanik qoliplar sifatida emas, balki konseptualizatsiya bilan bog‘liq birliklar sifatida izohlaydi [4]. Bu qarash grammatik vositalarning ham kognitiv mazmun tashishini ko‘rsatadi. Masalan, o‘zbek tilida fe’l zamon shakllari voqeaning vaqtga munosabatini ifodalash bilan birga, so‘zlovchining voqea haqidagi bilimi va uni qanday taqdim etayotganiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Pragmatik omillar va nutqiy ma’noning shakllanishi. Pragmatika til birliklarining qo‘llanish sharoiti, so‘zlovchi va tinglovchi munosabati, kommunikativ maqsad hamda kontekst bilan bog‘liq ma’nolarni o‘rganadi. Bir gap turli vaziyatlarda turlicha talqin qilinishi mumkin. Masalan, “Bu xona juda sovuq ekan” jumlasi bir vaziyatda oddiy kuzatuv, boshqa vaziyatda esa derazani yopish yoki isitkichni yoqish haqidagi bilvosita iltimos bo‘lishi mumkin. Mazkur farq gapning lug‘aviy tarkibidan ko‘ra, muloqot vaziyati va so‘zlovchining niyati bilan belgilanadi**.**

J. L. Austin nutq orqali bajariladigan harakatlar nazariyasini ishlab chiqib, ayrim gaplar voqelikni shunchaki tasvirlamasdan, muayyan ijtimoiy harakatni ham amalga oshirishini asoslagan [5]. J. R. Searle esa nutq aktlarini tasniflab, illokutiv maqsadning muloqotdagi o‘rnini yoritgan [6]. Masalan, “Sizga yordam beraman” jumlasi vaziyatga qarab oddiy xabar yoki va’da bo‘lishi mumkin. “Iltimos, eshikni yoping” gapida esa so‘zlovchi tinglovchidan muayyan harakatni bajarishni so‘raydi.

Nutq aktini tahlil qilishda uch jihat farqlanadi: lokutiv akt — gapning til vositalari orqali ifodalangan mazmuni; illokutiv akt — so‘zlovchining gap orqali bajarishga intilgan kommunikativ harakati; perlokutiv akt — gapning tinglovchiga ko‘rsatgan ta’siri. Ushbu jihatlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularni farqlash nutq mazmunini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Pragmatik ma’noni yuzaga chiqarishda kontekst muhim omil hisoblanadi. Kontekst keng ma’noda nutq yuz berayotgan vaziyat, ishtirokchilar, ularning o‘zaro munosabati,

oldingi va keyingi gaplar, umumiy bilimlar hamda madaniy me’yorlarni qamrab oladi. Masalan, “Siz ham kelibsiz-da!” jumlasi ohang va vaziyatga qarab samimiy xursandchilik, hayrat yoki kinoyani ifodalashi mumkin. Shuning uchun nutq birligini talqin qilishda faqat yozma shaklga emas, balki uning qo‘llanish sharoitiga ham e’tibor berish zarur.

Til birliklarining kognitiv-pragmatik tahlili. Leksik birliklar. So‘zning lug‘aviy ma’nosi muayyan konsept bilan bog‘liq bo‘lib, nutq jarayonida kontekstga qarab turli qirralari faollashadi. Masalan, “issiq” so‘zi “issiq choy” birikmasida harorat belgisini, “issiq munosabat” birikmasida esa mehribonlik va samimiylikni anglatadi. Bu holat so‘z ma’nosining kontekstual kengayishi va metaforik ko‘chish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Shuningdek, “vafot etdi”, “olamdan o‘tdi”, “o‘ldi” birliklari denotativ mazmun jihatidan yaqin bo‘lsa-da, uslubiy va emotsional ta’siri bir xil emas. So‘zlovchi suhbatdoshning yoshi, ijtimoiy mavqei va vaziyatning rasmiy yoki norasmiyligini hisobga olib, mos birlikni tanlaydi.

Morfologik birliklar. Grammatik shakllar ham kommunikativ maqsadni ifodalashda faol qatnashadi. O‘zbek tilidagi hurmat ma’nosidagi ko‘plik shakli, masalan, “Siz keldingizmi?” ifodasi birlikdagi murojaatga nisbatan ehtirom va ijtimoiy masofani bildirishi mumkin. Fe’l mayllari buyruq, istak, shart, taxmin yoki iltimos ma’nolarini shakllantiradi. “Eshikni yoping” shakli bevosita buyruq bo‘lsa, “Eshikni yopib yuborsangiz” shakli iltimosni yumshatadi. Demak, grammatik shakl nafaqat grammatik munosabatni, balki nutq odobi va so‘zlovchi strategiyasini ham ifodalashi mumkin.

So‘z birikmalari. So‘z birikmasi tarkibidagi komponentlar o‘zaro semantik munosabatga kirishib, murakkab konseptual manzarani hosil qiladi. “Oltin kuz”, “achchiq haqiqat”, “yuksak maqsad” kabi birikmalarda predmet yoki hodisaning belgilari obrazli tarzda ifodalanadi. Bunday birliklar tinglovchida muayyan tasavvur va bahoni uyg‘otadi. Ularning pragmatik qiymati matn mavzusi, uslubi va so‘zlovchining kommunikativ maqsadiga qarab belgilanadi.

Gap birliklari. Gap grammatik jihatdan tugallangan sintaktik birlik bo‘lishi bilan birga, muloqotda muayyan harakatni bajaradi. “Ertaga yig‘ilish bo‘ladi” jumlasi xabar berish vazifasini bajarsa, “Ertaga yig‘ilishga kechikmang” ogohlantirish yoki ko‘rsatma vazifasini bajaradi. “Siz bu masalani ko‘rib chiqa olasizmi?” savol shaklida tuzilgan bo‘lsa-da, ko‘pincha topshiriq yoki iltimos mazmunini anglatadi. Bunday misollar gapning sintaktik shakli bilan uning nutqiy vazifasi doimo bir xil bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Deiktik birliklar. “Men”, “sen”, “bu”, “u yerda”, “hozir”, “ertaga” kabi birliklarning ma’nosi nutq vaziyatiga bog‘liq. “Men sizni shu yerda kutaman” gapidagi “men”, “siz” va “shu yer” birliklarini aniqlash uchun so‘zlovchi, tinglovchi va makon haqidagi

ma’lumot zarur. Deiksis shaxs, makon va vaqtni nutq vaziyati bilan bog‘laydi. Shu sababli deiktik birliklarni kontekstdan uzilgan holda to‘liq talqin etib bo‘lmaydi.

Presuppozitsiya va implikatura. Presuppozitsiya gapni tushunish uchun oldindan ma’lum yoki qabul qilingan deb hisoblanadigan axborotdir. “Akmal yana kechikdi” gapida Akmal avval ham kechikkan degan oldingi holat nazarda tutiladi. Implikatura esa so‘zlovchi bevosita aytmagan, biroq kontekst va muloqot tamoyillari asosida tinglovchi chiqaradigan xulosadir. Masalan, “Bugun ishlarim juda ko‘p” degan javob muayyan taklifga nisbatan “bora olmayman” degan bilvosita rad ma’nosini anglatishi mumkin. H. P. Grice muloqotdagi hamkorlik tamoyili va implikatura hodisasini izohlash orqali aytilgan mazmun bilan nazarda tutilgan mazmun o‘rtasidagi farqni ko‘rsatgan [7].

Matn birliklari. Matn alohida gaplarning oddiy ketma-ketligi emas, balki umumiy mavzu, mantiqiy bog‘lanish, muallif pozitsiyasi va kommunikativ maqsad bilan birlashgan yaxlit tuzilmadir. Matnni anglashda o‘quvchi yoki tinglovchi oldingi bilimlarini faollashtiradi, gaplar o‘rtasidagi yashirin aloqalarni tiklaydi va muallifning niyatini aniqlashga intiladi. Matnning kognitiv-pragmatik tahlilida makrotema, mikromavzu, referensial bog‘lanish, baholash vositalari va xulosa chiqarish mexanizmlarini birgalikda ko‘rib chiqish zarur.

Keltirilgan misollar til birliklarining kognitiv va pragmatik jihatlari nutq jarayonida bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi. So‘z, avvalo, muayyan tushuncha va tasavvurlarni faollashtiradi; grammatik shakl esa voqea-hodisaning zamon, shaxs, munosabat yoki modallik jihatini aniqlashtiradi. So‘z birikmasida bu ma’nolar o‘zaro bog‘lanib, yaxlit obrazni yuzaga keltiradi. Gap darajasida esa mazkur mazmun so‘zlovchining kommunikativ niyati bilan bog‘lanib, xabar, iltimos, va’da yoki ogohlantirish kabi nutqiy vazifani bajaradi. Matnda barcha birliklar umumiy mavzu va muallif maqsadi atrofida birlashadi. Shu bois biror birlikning vazifasini aniqlashda uning qaysi sathga mansubligini ko‘rsatishning o‘zi yetarli emas; u qo‘llangan vaziyat va boshqa birliklar bilan munosabatini ham hisobga olish lozim.

Muhokama. Yuqoridagi tahlil til va nutq birliklarini faqat struktur-semantik mezonlar asosida o‘rganish ularning kommunikativ imkoniyatlarini to‘liq yoritmasligini ko‘rsatadi. Kognitiv yondashuv birlik ortidagi bilim va konseptual tuzilmani, pragmatik yondashuv esa real qo‘llanish sharoitini ochib beradi. Ularning integratsiyasi shakl, ma’no, niyat va kontekstni yagona tahlil doirasida birlashtiradi. Bunda til tizimidagi konvensional ma’no tahlilning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib qoladi, kontekst esa mazkur ma’noning nutqdagi aniq talqinini belgilaydi.

Kognitiv-pragmatik tahlilda kontekstni haddan tashqari keng talqin qilish xavfi ham mavjud. Har qanday ma’noni faqat vaziyatga bog‘lab qo‘yish til tizimida mustahkamlangan lug‘aviy va grammatik cheklovlarni e’tibordan chetda qoldirishi mumkin. Shu bois tahlilda til birligining konvensional ma’nosi bilan kontekstdan hosil bo‘ladigan qo‘shimcha mazmun aniq farqlanishi lozim. Masalan, bir gap turli

vaziyatlarda turlicha pragmatik vazifa bajarsa-da, uning grammatik tuzilishi va lug‘aviy tarkibi talqin uchun muhim chegaralarni belgilaydi.

O‘zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlari ham pragmatik talqinda alohida ahamiyatga ega. Murojaat shakllari, hurmat kategoriyasi, qarindoshlik nomlari, duo va tilak formulalari, bilvosita iltimos hamda rad etish shakllari muayyan ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘liq. “Marhamat”, “Xush kelibsiz”, “Yaxshi boring” kabi birliklar lug‘aviy mazmunidan tashqari, ehtirom, samimiylik va nutq odobi me’yorlarini ham ifodalaydi. Demak, pragmatik ma’noni talqin qilishda milliy-madaniy fon bilimlarini hisobga olish zarur.

Til va nutq birliklarining kognitiv-pragmatik xususiyatlarini o‘rganish ta’lim jarayonida ham muhim. Ona tili mashg‘ulotlarida o‘quvchilarga so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki uning turli vaziyatlarda qanday ma’no nozikliklarini ifodalashini tushuntirish nutqiy kompetensiyani rivojlantiradi. Dialoglarni tahlil qilish, bir gapni turli kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash, yashirin ma’noni aniqlash, murojaat va iltimos shakllarini qiyoslash kabi topshiriqlar o‘quvchilarning matnni anglash va mustaqil fikr bildirish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Xulosa. Til va nutq birliklarining kognitiv-pragmatik xususiyatlari ularning inson tafakkuri, konseptual tajribasi va kommunikativ faoliyati bilan uzviy bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. Til birligi muayyan lug‘aviy-grammatik shakl va konvensional ma’noga ega bo‘lsa, nutq jarayonida uning mazmuni kontekst, so‘zlovchi niyati, tinglovchi bilimlari va ijtimoiy munosabatlar ta’sirida aniqlashadi.

Kognitiv tahlil so‘z va boshqa birliklar orqali faollashadigan konseptlar, assotsiatsiyalar hamda bilim tuzilmalarini ochishga xizmat qiladi. Pragmatik tahlil esa birliklarning muloqotdagi vazifasi, nutq akti, deiktik bog‘lanish, presuppozitsiya va implikatura kabi hodisalarni aniqlaydi. Ushbu ikki yondashuvning uyg‘unligi til birliklarining bevosita va yashirin mazmunini izchil tushuntirish imkonini beradi.

Tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi: birinchidan, til ma’nosi va nutqiy mazmun o‘zaro bog‘liq, biroq aynan bir xil emas; ikkinchidan, birlikning pragmatik talqini kontekst va kommunikativ maqsadga bog‘liq; uchinchidan, konseptual bilimlar yashirin ma’noni anglash va xulosa chiqarishda muhim rol o‘ynaydi; to‘rtinchidan, o‘zbek tilidagi murojaat, hurmat va nutq etiketi birliklari milliy-madaniy omillar bilan chambarchas aloqador.

Shunday qilib, til va nutq birliklarini kognitiv-pragmatik nuqtai nazardan o‘rganish til tizimi, tafakkur va muloqot o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv nazariy tilshunoslik, matn tahlili, tarjimashunoslik va ona tili ta’limi uchun muhim metodologik imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.

2. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

4. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987.

5. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.

6. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

7. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.

8. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996.

9. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007.